

ה ר ב מ ש ה כ ה ן

כשרות מזון בעלי חיים*

■ הקדמה ■ חשש הנאה מבשר המבושל בחלב; גדר איסור הנאה; בשר בהמה טמאה או נבילה בדין בשר בחלב; סוג הבישול האסור בבשר בחלב; הכרעת הדין ■ איסור תערובת חמץ במאכלי בעל חיים: איסור השהיית חמץ ברשותנו בפסח; איסור הנאה מחמץ שאינו ראוי למאכל אדם; הכרעת הדין

הקדמה

בתקופתנו, בעלי חיים מסוגים שונים - כגון: דגים, ציפורים, אוגרים, כלבים וחתולים - הפכו לדיירי קבע בבתים רבים, ומתוך כך גבר הצורך במוצרי מזון זמינים בעבורם. ואכן מוצרי מזון כאלו המשווקים במרכולים הפכו לדבר שכיח ומצוי ואף התרבו הטכניקות כיצד לייצר מזון כזה וכיצד להפוך אותו לאיכותי יותר ובריא יותר בעבור בעלי החיים.

בעקבות תחרות זו נוטות חברות מזון רבות לערב במוצרי המזון המיועדים לבעלי חיים חומרים שעלולים לגרום לאיסור הנאה על פי התורה - כגון בישול בשר בחלב וכן חמץ בפסח. נוכח עובדה זו עולה השאלה האם יש צורך בכשרות למזון בעלי חיים, ומה ניתן לעשות כאשר מוצרי מזון אלו - שעל פי רוב מיוצרים בחו"ל בעבור השוק העולמי - אינם נושאים כל תו כשרות. בדברינו להלן נתייחס לשתי בעיות מרכזיות הנלוות לשימוש במזון בעלי חיים: הנאה מחלב ובשר המבושלים יחדיו; והנאה ממוצרי מזון המכילים חמץ.

* המאמר מבוסס על תוכנות העולות מספרי יאכלו ענווים וישבעו: מדריך עיוני הלכתי לכשרות המזון (התשע"ז) www.ravcohen.com

כאן המקום להדגיש כי פעמים רבות שינוי במרכיבי המזון של בעלי החיים עלול לגרום להם להפרעה באכילה ואף להביא למותם. זהו היבט מעשי שייטכן שיש מקום לצרף אותו לשיקולים שיובאו להלן כסניף להיתר, מצד צער בעלי חיים, אם אין דרישה הלכתית חמורה שיש לראות בה עילה להחלפת סוג המזון.

חשש הנאה מבשר המבושל בחלב

על גבי אריזות רבות של מוצרי מזון לבעלי חיים (כלבים, חתולים וכדו') כתוב שהמוצר מכיל בשר וגם גבינה. יש לדון האם יש בעיה להאכיל זאת לבעלי החיים שהרי בשר בחלב אסור בהנאה.

גדר איסור הנאה

בגמרא (חולין קטו ע"א) הובאו כמה "לימודים" כדי להוכיח שבשר בחלב נאסר בהנאה (אכן, דעת התנא ר' שמעון בן יהודה היא שבשר בחלב מותר בהנאה ולא נאסר אלא בבישול ואכילה):

א. "לא תאכל כל תועבה" (דברים יד, ג) - ר' אבהו לימד כי בכל מקום שבו נאמר "לא תאכל", גם הנאה נאסרה (אלא אם כן הותר הדבר במפורש, כגון בנבילה שאותה הותר לתת לכלב או לנוכרי).

ב. ביחס לפסולי המוקדשין שנפדו נאמר "לא תאכלנו", אולם הם כשני מינים שכן מחד גיסא הם מותרים באכילה ומאידך גיסא הם אסורים בגיזה ועבודה, ומכאן יש ללמוד כי גם תערובת אחרת של שני מינים - כגון תערובת בשר וחלב - אסורה באכילה. לפי דרך זו, איסור הנאה נלמד מ"לא יהיה קִדָּשׁ בבני ישראל" (שם כג, יח) - כשם שזהו איסור הנאה, כך גם איסור בשר בחלב, שנאמר בו "כי עם קדוש אתה" (שם יד, ב), הוא איסור הנאה.

ג. "לא תאכלו כל נבלה" (שם, יד, כא) - חז"ל למדו שניתן למכור נבילה, אולם אם יבשלו אותה בחלב, כמבואר בסוף הפסוק, אין למכור את התערובת המבושלת.

ד. מהופעתו המשולשת של הפסוק "לא תבשל גדי בחלב אמו" (שמות כג, יט; לד, כו; דברים יד, כא) יש ללמוד כי איסור בשר בחלב כולל הנאה, אכילה ובישול.

ה. הפסוק "אנשי קודש תהיון לי" (שמות כב, ל) מלמד שיש איסור אכילה בבשר בחלב, ואיסור הנאה נלמד בקל וחומר מעורלה, חמץ וכלאי הכרם.

ככלל, ישנן שתי אפשרויות מרכזיות להבין את איסור ההנאה וייתכן שהלימודים השונים המופיעים בגמרא מורים על דרכים שונות בהבנת אופי איסור ההנאה: אפשרות

כשרות מזון בעלי חיים

ראשונה - ההנאה אסורה כחלק ממסגרת איסור האכילה (לימודים א-ג); אפשרות שנייה - ההנאה היא איסור עצמאי הנובע ממניעים אחרים של קדושה, תאוה, עבודה זרה וכדומה (לימודים ד-ה). חקירה זו משליכה על דין ההנאה מבשר בחלב: האם היא אסורה מהתורה? האם לוקים עליה? והאם היא נמנית כלאו בפני עצמו?

גם מוני המצוות נחלקו בהגדרת הלאו של איסור בשר בחלב:

1. הרמב"ם ב"ספר המצוות" מנה שתי מצוות בלבד (לא־תעשה קפו-קפז): איסור בישול ואיסור אכילה; ונראה כי הוא אינו סבור ששילוש המופעים של איסור בישול נאמר לשם ריבוי הלאוים, אלא כדי למעט חיה, עוף ובהמה טמאה. את איסור האכילה למד הרמב"ם בקל וחומר מאיסור בישול (משנה תורה, מאכלות אסורות, פרק ט, הלכה ב).¹

בנוגע לאיסור הנאה - הרמב"ם מסביר שלא מנה את ההנאה כאיסור בפני עצמו, כיוון שאיסור הנאה ואיסור אכילה הם עניין אחד והאכילה היא ממיני ההנאה, כלומר איסור הנאה נלמד אגב איסור אכילה ולא כאיסור עצמאי. זו הסיבה שבגינה אין מתחייבים באכילה (אלא רק משום בישול) משום בשר בחלב במאכל שכבר היה אסור קודם לכן (כנבילה או חלב): ההנאה אינה חשובה כהוספה לעניין זה, ולפיכך אין כאן "איסור מוסיף".²

הרמב"ם מבאר גם כי התורה הוסיפה פסוק כיוון שאיסור ההנאה אינו משתמע מאיסור הבישול אלא דווקא מאיסור האכילה, אך לא ניתן היה לכתוב את האיסור בלשון אכילה ("לא תאכל גדי בחלב אמו"), שכן על אכילת בשר וחלב מתחייבים גם כשהאכילה אינה כדרך הנאתו.³

1 כדברי המכילתא דרשב"י (לד): "לא תבשל גדי בחלב אמו - הרי זה בא לאסור בישולו קל וחומר אכילתו".

2 אף שחייבים במצב זה משום בישול, אין בכך משום "מוסיף" על החתיכה ביחס לאיסור האכילה שלה שכן זוהי עבירה אחרת. אשר לבהמה טמאה, היא מתמעטת מכל האיסורים וגם משום בישול והנאה לא נאסרת.

3 הרשב"א (חידושים, חולין קיג ע"א, ד"ה ר"ע) בשונה מהרמב"ם ביאר שהתורה נקטה לשון בישול שכן רק בשר וחלב מבושלים אסורים באכילה מהתורה, ונמצא שעיקר האיסור הוא בישול ויש לו שלושה סעיפים ולא להפך, אך אם כן לא ברור מדוע נצרך פסוק (הלוא יש קל וחומר מבישול). ה"לחם משנה" (מאכלות אסורות, פרק ט, הלכה ב) מבאר שאת הפסוק צריך למלקות משום שאי אפשר ללקות מקל וחומר. אומנם צריך עיון אם לוקים גם על הנאה שכן יש פסוק נוסף על כך אף על פי שאין לאו נפרד להנאה. מדבריו של הרמב"ם ב"משנה תורה" (מאכלות אסורות, פרק ט, הלכה א), נראה שאין לוקים על הנאה שכן הוא לא כתב זאת במפורש אלא רק שיש בכך איסור. לחילופין ייתכן שהמהלך הוא כדלהלן: העובדה שהפסוק לא נכתב בלשון אכילה היא כדי לרבות שלא כדרך הנאתו; מקל וחומר יש ללמוד שאכילה כאילו כתובה במפורש כדי שילקו עליה; הפסוק נצרך כי אין עונשים מן הדין; בהנאה יש פסוק אך אין קל וחומר ולכן היא אינה נחשבת כמפורשת בתורה ואין לוקים עליה. ה"משנה למלך" (יסודי התורה, פרק ה, הלכה ח) כתב ביחס לדין הנאה בעלמא: "ולפ"ז צריכין אנו לומר דג' חלוקים בדבר: כל

2. רס"ג (מצוות לא־תעשה, סח) ובה"ג (סימן נח) מנו לאו אחד בלבד - בישול בשר בחלב, ומדבריהם משתמע שזהו יסוד האיסור; וממילא כל מה שנאסר בבישול - אפילו בשר נבילות וטריפות - נאסר בהנאה וממילא גם באכילה. כך משתמע מדברי הרשב"א (חידושים, חולין קיג ע"א, ד"ה ר"ע) ועוד.
3. הרשב"ץ (זוהר הרקיע, מניין הלאווין, קצה-קצו) מנה שלוש מצוות לא־תעשה: בישול, אכילה והנאה. מדבריו נראה כי אין תלות בין מצוות אלו וייתכן שדברי־מה ייאסר בבישול והנאה ולא באכילה (כי יהיה אסור מצד אחר כמו נבילה או חלב). כך משתמע מדברי ה"חתם סופר" (שו"ת, חלק ב, סימן צב).

ה"מרדכי" (חולין, רמז תתכח) כתב שכל דבר שאסור באכילה מדרבנן, מותר בהנאה; אולם ה"מגיד משנה" (מאכלות אסורות, פרק ט, הלכה ד) החמיר בכך. הרמ"א (יורה דעה, סימן פז, סעיף א) וה"שולחן ערוך" (שם, סעיף ג) פסקו כי בשר עוף בחלב, האסור באכילה רק מדרבנן, מותר בהנאה, וכתב הש"ך (שם, ס"ק ב) שכך דעת הרמב"ם. אולם רש"ל (ים של שלמה, חולין, פרק ח, סימן ק) כתב שעוף בחלב אסור גם בהנאה, כיוון שגזירת רבנן הייתה על הכול - בישול והנאה.

בשר בהמה טמאה או נבילה בדין בשר בחלב

מחלוקת זו משמעותית ביותר כאשר אנו באים לדון על מין בשר או חלב שאינו של בהמה טהורה (והוא הדין לבהמה טריפה או בהמה שלא נשחטה כדיון). זוהי מן הסתם המציאות היותר שכיחה במזון בעלי חיים, במיוחד אם הוא יוצר בחול, ולגביה עולה השאלה: האם במידה שבישלו בשר וחלב כאלו יחדיו, ייאסר המאכל בהנאה (ולענייננו: בהאכלה לבעלי חיים)?

נחלקו הראשונים האם חל על בישולם בחלב איסור בישול והנאה:

בבשר בהמה טמאה או חלב טמאה, אין איסור בישול מהתורה כמבואר בדברי הרמב"ם (משנה תורה, מאכלות אסורות, פרק ט, הלכה ג) וה"שולחן ערוך" (יורה דעה, סימן פז, סעיף ג) בעקבות דברי הגמרא בחולין (קיג ע"א). היו שסברו (ב"ח ודרישה, יורה דעה, סימן פז) כי ה"טור" (שם) סבור שיש בהם איסור אכילה מדרבנן, אך ה"בית יוסף" (שם),

שאכל דרך אכילתו זהו מה שהוזהרנו עליו בלאו או בכרת; וכל שלא אכל אלא נהנה ממנו אך הוא דרך הנאתו כגון שמכר או נתן דאף שעומד לאכילה מ"מ עומד נמי לימכר ולינתן וכן הסך בשמן של ערלה דאף שעומד לאכילה עומד נמי לסיכה או לשאר הנאות כגון להדליק את הנר כל שנהנה דרך הנאתו איסורו מן התורה אך אין בו מלקות ולא שום עונש; וכל שאכל שלא כדרך אכילה כגון שעירב דבר מר או שנהנה בהם שלא כדרך הנאתו כגון שעשה מלוגמא מערלה או מחמץ שאלו אין הנאתם לדברים אלו כי אם לאכילה בזה אין בו אפילו איסור תורה כי אם איסורא דרבנן בעלמא ושרי בחולי שאין בו סכנה".

כשרות מזון בעלי חיים

הש"ך (שם, ס"ק ג) והט"ז (שם, ס"ק ב) חלקו על כך וטענו שאין סיבה לאסור מדרבנן דבר האסור בין כה וכה מדאורייתא באכילה. כמו כן, לא מצאנו איסור כזה בדבריו של אחד מן הראשונים; ואילו היה דבר זה נכון היו גוזרים גם בבישול ובהנאה. משום כך בישולם גם לא יוגדר כאיסור חדש של בשר בחלב.⁴ בכל אופן נראה שלכולי עלמא אין איסור הנאה במצב זה ולכל היותר ישנו איסור אכילה מדרבנן.

שונה הדבר ביחס לנבילות וטריפות שאסורות בבישול בחלב (של בהמה טהורה) ולגביהן נחלקו הראשונים האם יש מלקות נוספות על אכילתן: הרמב"ם (משנה תורה, מאכלות אסורות, פרק ט, הלכה ו) פטר ממלקות נוספות; ואילו הרשב"א (חידושים, חולין קיג ע"א, ד"ה ר"ע) חייב. ה"שולחן ערוך" (יורה דעה, סימן פז, סעיף ו) הכריע כדעת הרמב"ם - כלומר שאין מלקות על אכילתן - אך בדבריו לא מבואר מה הדין ביחס לאיסור הנאה.

לאור המחלוקת שראינו לעיל ביחס לאופי איסור ההנאה - סביב החקירה האם הוא תלוי באיסור האכילה או שהוא איסור עצמאי - נחלקו האחרונים האם ישנו איסור מלקות על הנאה מבשר טריפות או נבילות שנתבשלו עם חלב: ה"חתם סופר" (שו"ת, יורה דעה, סימן צב) סבור שלוקים על הנאתן משום שמדובר באיסור עצמאי (וגם לפי מי שסבור שאיסור הנאה תלוי באיסור האכילה, הרי שלדעת הרשב"א חייב); אולם ה"דגול מרובה" (יורה דעה, סימן פז, סעיף א) סבר שיש להקל כדעת הרמב"ם (הסבור כאמור שאיסור הנאה תלוי באיסור אכילה) וכי כל דבר שאינו נאכל מסיבות אחרות אין לאוסרו בהנאה משום שאין כאן הוספה.

סוג הבישול האסור בבשר בחלב

עוד מקום ספק שניתן להעלות כאן הוא שגם אם נאמר שאיסור ההנאה נובע מעצם בישולם זה בזה, יש לבחון איזה סוג בישול הוא הנאסר והאם הוא קיים כאן. באופן עקרוני יש להשוות בישול לעניין זה, לבישול בשבת: בישול על גבי האש ודאי אסור; ובישול בכלי ראשון תלוי במחלוקת האם יש צורך שיהיה על האש. ר' עקיבא איגר (יורה דעה, סוף סימן צא, ס"ק יב) הבחין בין בשר שור לשאר בשר: לדעתו, בבשר שור שאינו מתבשל בכלי ראשון אלא רק מבליע ומפליט - אינו עובר על בישול מן התורה; ובשאר סוגי הבשר - עובר מן התורה.

4 כפי שמצאנו ביחס לעניין "חתיכה נעשית נבילה" ולעניין "חתיכה הראויה להתכבד" שבהם בשר בחלב נחשב כאיסור עצמי ואינו בטל בתערובת. אומנם ב"נקודות הכסף" (שם) כתב הש"ך שכיוון שכל אחד מהם היתר (החלב הטהור עם הבשר הטמא והבשר הטהור עם החלב הטמא) נעשה נבילה מצד עצמו אף שמתחבר לאיסור באותה העת.

צלי - ה"פרי מגדים" (יורה דעה, סימן פז, משבצות זהב, ס"ק א) וה"פרי חדש" (שם, ס"ק ב) אסרו צלי בשר בחלב מן התורה, והביאו ראיה כי צלי נכלל בלשון בישול, מהאמור בקורבן פסח: "ויבשלו הפסח" (דברי הימים ב לה, יג). ר' עקיבא איגר (יורה דעה, סימן פז, ס"ק א) חלק עליהם וסבר שצלי בשר בחלב אינו אסור מהתורה, או משום שצלי אינו מבליע את טעם החלב בבשר או משום שדרך בישול אסרה תורה ולא צלי.

טיגון - ה"פתחי תשובה" (שם, ס"ק ג) הביא מחלוקת אחרונים האם בשר בחלב המטוגנים יחד אסורים רק מדרבנן, כיוון שדרך בישול אסרה תורה, או שמא יש להשוות דין בשר בחלב לשבת וכשם שבשבת טיגון בכלל בישול, הוא הדין כאן. ה"פרי מגדים" (שם) פסק שבהפסד מרובה יש להקל.

מעושן - דינם של בשר בחלב המעושנים יחד הופיע בירושלמי (נדרים ז, א) כבעיא דלא אפשיטא, ולכן פסקו הרמב"ם (משנה תורה, מאכלות אסורות, פרק ט, הלכה ו) וה"שולחן ערוך" (יורה דעה, סימן פז, סעיף ו) שמחמת הספק אין לוקין עליו, אלא שהעיר הש"ך (שם, ס"ק יג): "אבל איסורא מיהא איכא על אכילתו וגם על עשייתו".

כבישה ומליחה - אף על פי שבכלל האיסורים "כבוש כמבושל" ו"מליח כרותח", מכל מקום בכשר בחלב לא אסרה התורה אלא דרך בישול, ולכן אף שכבוש ומלוח נאסרו באכילה מדרבנן (סוף סוף אוכל בשר וחלב בלא שהייה בינתיים) אין בכך משום אכילת בשר בחלב המבושלים זה עם זה, וכן לא נאסר הדבר בהנאה ואין בכך משום בישול. כך פירשו הב"ח (יורה דעה, סימן פז, ד"ה איסור), הש"ך (שם, סימן פז, ס"ק א) וה"פרי חדש" (שם, ס"ק ב).

בישול פחות ממאכל בן-דרוסאי - לדעת ה"פרי חדש" (יורה דעה, סימן פז, ס"ק ג), יש בבישול פחות ממאכל בן-דרוסאי רק איסור דרבנן; אולם לדעת ה"חוות דעת" (שם, סימן צא, ס"ק ז) כיוון שיש גם בבישול כזה נתינת טעם בשר וחלב בתבשיל, הרי שיש כאן איסור תורה. הנפקא מינה היא אם מותר ליהנות מהתבשיל, שהרי באיסור דרבנן הנאה מותרת.⁵

בישול אחר בישול - רבנו גרשום (חולין קח ע"ב), וה"פרי מגדים" (יורה דעה, משבצות זהב, סימן פז, ס"ק א, בדעת הגהות שערי דורא), פסקו שהדבר מותר כשם שאין בישול אחר בישול בשבת. אולם בשו"ת שבות יעקב (חלק א, סימן לח) כתב כי אף שבשבת אין איסור בישול אחר בישול הרי שבאיסור והיתר יש, שכן בשבת תלוי הדבר במלאכה

5 ראו ילקוט יוסף, הלכות בשר בחלב, עמ' ריב.

כשרות מזון בעלי חיים

ואין זה נקרא מלאכה, הגם שדבר זה מוגדר כבישול.⁶ ה"פרי מגדים" (יורה דעה, סימן קה, משבצות זהב, ס"ק ב) וה"חתם סופר" (שו"ת, יורה דעה, סימן פב) כתבו שאם בישל כל אחד בפני עצמו אסור לבשלם יחד, אולם אם בישלם יחד אין איסור אם יבשלם שוב יחד.⁷

בישול שלא נאכל - לפי שיטת ה"כסף משנה" (טומאת מת, פרק א, הלכה ב) ייתכן להתיר בישול באופן שאין רגילים לאכול אחריו; לשיטתו, החיוב בבישול בשר בחלב הוא רק במקרה שמדובר בדבר מאכל הנאכל לאחר מכן, שנאסר כדי שלא יבואו לאוכלו.⁸ לאור זאת, במאכל לבעלי חיים הנעשה על ידי גויים שאינם מוזהרים בבישול בשר בחלב ובאכילתו,⁹ לא קיים איסור בישול וייתכן שגם איסור ההנאה אינו קיים באופן זה משום שמעיקרא הדבר אינו ראוי למאכל אדם. ואכן ב"פרי מגדים" (הקדמה להלכות בשר בחלב) מבואר שאם מעיקרא הבשר או החלב אינם ראויים למאכל אדם, אין איסור תורה בבישולם וממילא אין בהם איסור הנאה.

הכרעת הדין

למעשה, ישנם כמה ספקות המצטרפים להתיר תערובת בשר בחלב המיועדת לבעלי חיים:

- א. ייתכן שהבשר המרכיב את המאכלים הללו הוא בשר בעלי חיים טמאים ולכולי עלמא אין בו איסור הנאה. לא ניתן לברר ספק זה כיוון שלא מצוין סוג הבשר הנמצא בתערובת.¹⁰
- ב. אם מדובר בבשר בהמה טהורה, הרי שרוב הבשר המיוצר על ידי גויים הוא בשר נבילות וטריפות שלגביו נחלקו האחרונים האם הוא אסור בהנאה. למעשה, נראה

6 מעין זאת ראו בחידושי הגר"ח על הש"ס (מהדורת מישור, התשס"ח), עמ' מה.

7 ראו באורך ב"ליקוט יוסף", הלכות בשר בחלב, עמ' קפג-קצ.

8 אומנם צריך עיון על כך מדברי הרמב"ם (משנה תורה, מאכלות אסורות, פרק ט, הלכה ג) שכתב כי חלב מתנה לוקים על בישולו ולא על אכילתו ומוכח מדבריו שאין דין הבישול תלוי באכילה. אולם, יש מקום להבחין בין התחומים ולומר כי אף שהאיסורים אינם תלויים זה בזה, כוונת ה"כסף משנה" היא שבישול שאינו מכשיר לאכילה לאו שמהי בישול ולכן לא נאסר.

9 אשר לדין ביטול איסור לכתחילה על ידי גוי, כתב הרדב"ז (שו"ת, חלק ג, סימן תתקעז) שאם נוכרי מבטל איסור בעבור יהודי, אין בזה איסור - כיוון שמדובר בקנס ויהודי אינו עושה דבר לא קנסו אותו (אלא אם אמר במפורש לגוי לעשות בעבורו). אומנם לקנות מגוי דבר שהתבטל על ידו בשישים, כתב הרדב"ז לאסור דהוי כמבטל איסור לכתחילה; אולם, המהר"ם מלובלין (שו"ת, סימן קד) חלק עליו והתיר אף בזה שכן מצב זה אינו שונה מיהודי שביטל ומותר לאחרים ליהנות מכך.

10 אין להסתמך בעניין זה על דברים שבעל-פה כיוון שגוי אינו נאמן למסור מידע אם אינו מסיח לפי תומו. ראו דברי ה"פתחי תשובה" (יורה דעה, סימן קכב, סעיף ו) ביחס לסתם כלי גויים שאינם בני יומם.

- שההלכה הוכרעה כדעת המקלים בזה במקום ספק, אם כי כמובן לכתחילה יש להחמיר.
- ג. גם אם נאמר שישנו איסור הנאה במקרה דלעיל, הרי שהאיסור מותנה בבישול גמור של שני המרכיבים יחד ולא בערבוב גרידא של שניהם, לא בצלייתם או עישונם יחד, ולא כאשר התבשלו בנפרד ורק אחר כך התבשלו שוב יחד.
- ד. בשר או חלב המיועד למאכל בעלי חיים הוא פגום על פי רוב למאכל אדם; ובמצב כזה לא נאסר בישול בשר בחלב ולא נאסרה ההנאה.
- ה. לכתחילה יש אפוא לבדוק האם מצוי מזון שאינו כולל חלב בתוכו. אומנם, אם בעל החיים הורגל למזון מסוים וכעת נתגלה שיש בו חלב, אך החלפת המזון תגרום לו צער רב (בשל קשיי עיכול ושאר הפרעות מעיים) ניתן לסמוך על דעת המקלים. כיוון שמקור הבשר המעורב במאכל אינו ידוע, וכיוון שמצויים כאן כמה ספקות שקשה מאוד לבררם ביחס למזון לבעלי חיים, יש להקל בעניין זה - במיוחד במקום צער בעלי חיים.

איסור תערובת חמץ במאכלי בעל חיים

נוסף לבעיה שהצגנו לעיל, רבות מתערובות המזון לכלל בעלי החיים כוללות בתוכן כמות מסוימת של מיני דגן מוחמצים וממילא השימוש בהם בפסח עשוי להיות אסור (מדין הנאה מחמץ או מתערובת חמץ, וכן מצד איסור השהיית חמץ ברשותנו). ידוע כי בקרב בעלי החיים המתועשים (כתרנגולים, פרות וכבשים) מחליפים את המזון קודם הפסח ואף מוודאים שלא יימצא כל חמץ במקום גידולם. שומה עלינו לברר האם נכון הדבר בהכרח ומה עלינו לעשות ביחס לשאר מזון בעלי חיים (כגון: דגים, ציפורים, אוגרים וסוסים) שלא תמיד מצוי בעבורם מזון שאינו כולל תערובות חמץ; ויתרה מזאת, שינוי בהרכב המזון שלהם גורם להם פעמים רבות לתחלואה ואף למיתה.

איסור השהיית חמץ ברשותנו בפסח

אסור שיהיה חמץ ברשותו של ישראל במהלך הפסח, מדין "בל יראה ובל ימצא" (שמות יב, יט) וכן מדין מצוות "תשביתו" (שם יב, טו); ולפיכך יש לו לאדם לבער כל חמץ מרשותו קודם הפסח. זאת ועוד, ישנו איסור הנאה מן החמץ גם אם הוא אינו נאכל על ידי אדם אלא על ידי בעלי החיים שבאחריותו ועל כן אין היתר להאכיל חמץ בפסח (משנה תורה, חמץ ומצה, פרק א, הלכה ב; פרק ד, הלכה א).

כשרות מזון בעלי חיים

אולם, כל זה נכון רק ביחס לחמץ הראוי למאכל אדם. לעומת זאת, חמץ הפסול מאכילת כל אדם, או שנתערב בדבר הפסול מאכילת אדם, מותר בקיום בפסח. כך עולה מלשון הרמב"ם (שם, פרק ד, הלכה יב) וכן פסק ה"שולחן ערוך" (אורח חיים, סימן תמב, סעיף ד):

דבר שנתערב בו חמץ ואינו מאכל אדם כלל, או שאינו מאכל כל אדם כגון התריאק וכיוצא בו אף על פי שמותר לקיימו אסור לאכלו עד אחר הפסח, ואף על פי שאין בו מן החמץ אלא כל שהוא הרי זה אסור לאכלו.

ר' חיים הלוי מבריסק (חידושי הגר"ח, מאכלות אסורות, פרק טו, הלכה א) כתב שבנקודה זו שונה תערובת חמץ מחמץ בעין: תערובת חמץ מותרת בהשהיה אפילו אם נפסלה רק מאכילת אדם, בעוד חמץ גמור הותר רק כאשר הוא נפסל מאכילת כלב (כמו פת שעטיפשה) שהוא שיעור הביטול משם חמץ. הסיבה להבחנה זו היא שבתערובת, האיסור נובע רק מן הדין המחודש של "טעם כעיקר" שביסודו קיים ביחס לאכילה, וממילא כאשר החמץ פסול מאכילת אדם אין מספיק חשיבות לחמץ כדי לאסור מדין "טעם כעיקר",¹¹ ועל כן אפילו אם אין שישים ונותן טעם, הוא בטל ברוב (כמובן, כל זאת בתנאי שהחמץ הוא מיעוט בתערובת ולא רוב, וזאת ניתן לברר על ידי הסדר ברשימת הרכיבים).

משנפסל החמץ שבתערובת מאכילת אדם, מוגדר הדבר כחמץ שאין "צורת חמץ" עליו ומותר בהשהיה (משנה תורה, חמץ ומצה, פרק ד, הלכה י), וכך כתב גם "מרכבת המשנה" (שם). אומנם, ה"חזון איש" (אורח חיים, סימן קטז, אותיות ז-ח) כתב שההיתר אמור דווקא כאשר החמץ המעורב אינו ראוי להחמיץ עיסות אחרות וכגון שלא ניתן להפריד בינו לשאר התערובת, וכך כתב גם ה"משנה ברורה" (סימן תמב, ס"ק י).¹²

11 יש הטוענים כי מזון הכלבים אכן ראוי לאכילת אדם אלא שאינו מיועד בעבורם. דומה שלפי סברת ר' חיים כיוון שהדבר אינו מיועד לבני אדם הרי שטעימתו אינה חשובה כדי לאסור מדין "טעם כעיקר" אף שהוא ראוי בפועל לבני אדם. כמו כן יש לדיוק מדברי הרמב"ם כי הוא הבחין בין חמץ שהוא מאכל כל אדם (ולגביו לא התבטא בביטוי "נפסל" כיוון שמדובר רק באיסור השהיה והנאה) לבין חמץ הנפסל מאכילת כלב (שלגביו דרש שהחמץ ייפסל באופן פיזי ולא רק שלא יהיה מיועד בעבור בני אדם). יצוין עוד כי מדברי הרמב"ם שכתב "מאכל כל אדם" משתמע שכדי שדבר־מה ייאסר צריך שרוב בני האדם יאכלו אותו, ולא רק אנשים מסוימים, כחולים וכדומה או מי שרעב מאוד.

12 ר' חיים מבריסק כתב שהתנאי "שלא ראוי לחמץ עיסות אחרות" קיים רק אם החמץ בעין ונפסל מאכילת אדם בלבד, ורק אז תנאי זה הוא תחליף לשיעור פגם מאכילת כלב; אולם בתערובת ניתן להקל בפסול מאכילת אדם אפילו אם הוא ראוי לחמץ עיסות אחרות.

לאור זאת, ישנו הבדל בין מזון שמיוצר בקופסאות או בדחיסה (כמו מזון הכלבים, הציפורים והדגים) - שלא ניתן להפרידו ואינו ראוי להחמיץ,¹³ ולפיכך אין בו איסור השהיה בפסח (שהרי ודאי שאינו מאכל כל אדם, אף שיש בני אדם המסוגלים לאוכלו) - לבין מזון המכיל תערובת של קש וכדומה יחד עם מזון מוחמץ שניתן להפרידו מהתערובת באופן טכני כלשון ה"חזון איש" (כגון מזון הפרות והכבשים), וממילא אסור להשהותו בפסח.¹⁴

איסור הנאה מחמץ שאינו ראוי למאכל אדם

כפי שראינו לעיל, תערובת חמץ שאינו ראוי למאכל אדם מותרת בהשהיה ברשותנו בפסח ואסורה באכילת אדם משום שיש בכך החשבה של החמץ וכך הוא חוזר וניעור (משנה ברורה, סימן תמב, ס"ק יח). כאן אנו מעוניינים לתת את התערובת כמאכל לבעלי החיים ויש להסתפק משום איסור הנאה שיייתכן שהוא שקול לאיסור אכילה.

כידוע, חמץ בפסח אסור אף בהנאה. בגמרא (פסחים כא ע"ב) נחלקו האמוראים מניין לומדים איסור זה: לדעת חזקיה, למדוהו מהכתוב: "ולא יאכל" (בנפעל) - כלומר לא יהא בו היתר אכילה (שכן סתם הנאות לידי אכילה הן באות, שלוקח בדמים דבר מאכל), או לא ייעשה בו דבר לצורך אכילה (כגון להסיקו תחת תבשילו); ולפי ר' אבהו, כל לשון איסור אכילה שבתורה משמעו גם איסור הנאה, עד שיפרט לך הכתוב היתר הנאה. כך או כך, אין איסור הנאה מחמץ בכלל הכתוב "כי כל אוכל חמץ ונכרתה", ואין הנהגה מחמץ בפסח בכרת. זאת ועוד, חמץ בפסח, אף שאסור למוכרו או להשתכר בו, אם עבר ומכרו וקיבל המעות - מותר ליהנות מהן שאין הדמים נתפסים באיסור כדרך שאמרו בשאר איסורי הנאה (שולחן ערוך, אורח חיים, סימן תמג, סעיף ג).

13 ראו גם מאמרו של הרב אביהוד שורץ "האכלת כלבי יחידה צבאית בפסח" תחומין לה 49 (התשע"ה). הרב שורץ ציין (על פי מומחים לדבר) כי ישנה חובה לשמור את הדגנים המעורבים במזון כלבים מחימוץ כיוון שתהליך זה יוצר חיידקים המזיקים לכלבים; ויש להניח שהדברים נכונים גם לגבי שאר בעלי החיים. זאת ועוד, הרב חיים מיכל לינדר בספרו בדיקת חמץ וביעורו (פרק ב, סעיף כט) כתב במפורש שכל חמץ המרוסק ומעורב בדברים אחרים אינו ראוי לחמץ.

14 ביחס לתערובת שקשה להפריד את האיסור ממנה אף שרואים אותו, ישנה מחלוקת אחרונים האם האיסור בטל. מדברי הרמ"א (יורה דעה, סימן קד, סעיף א) נראה שרק ביחס לשרץ, שלוקים על אכילתו ומטמא בעדשה, יש איסור באופן זה, אולם בשאר איסורים, אם אי אפשר להוציא את האיסור, מסתבר שהוא יתבטל; וכך משתמע גם מדברי הש"ך (שם, ס"ק ג; ב"נקודות הכסף" צמצם זאת לשמונה שרצים של תורה או לברייה שלמה). אומנם, הט"ז (שם, ס"ק א), ה"פרי חדש" (שם, ס"ק ג) וה"מנחת כהן" (חלק ב, סימן ג) כתבו שאם ניתן לזהות את האיסור, אין הוא בטל מן התורה. גם מדברי ה"שולחן ערוך" (שם) נראה שהתערובת אסורה במקרה כזה גם כאשר מדובר בשאר איסורים (אפילו כשנחתך ואינו ברייה, אלא שניתן במאמץ לזהות אותו), ולא רק בשרץ.

מכלל איסור ההנאה בחמץ הוא שאף אסור להאכילו לבהמתו. אומנם בירושלמי (פסחים ב, א) יש מי שסובר שמותר להאכילו לבהמת הפקר, אולם יש מי שדורש: "לא יאכל חמץ היום אפילו לכלבים הרי זה בא לאוסרו בהנייה... אפילו לכלב אחרים". טעמו של דבר לפי ה"לבוש" (אורח חיים, סימן תמח, סעיף ו) וה"מגן אברהם" (שם, ס"ק ט) הוא שלאדם יש הנאה במה שמאכיל את הבהמה ומשביעה. הגר"א (ביאור הגר"א, אורח חיים, סימן תלג, ס"ק יד) הוסיף שהדבר אסור לפי שהאדם אינו מקיים בכך מצוות ביעור. למעשה, ה"שולחן ערוך" (אורח חיים, סימן תמח, סעיף ו) אסר להאכיל חמץ לכל בעלי החיים.

"שולחן ערוך הרב" (אורח חיים, סימן תמב, סעיפים כב-כד) קבע כי כל דבר שמותר לקיימו בפסח מותר גם בהנאה. לדבריו, איסור האכילה נובע מכך שהוא מחשיב את הדבר והופך אותו לחמץ, אולם הנאה לא מחשיבה אותו כל כך - עד שייאסר בשנית - וממילא גם אין מקום לאוסרו בהנאה מחשש שיבוא לאוכלו (שכן הוא אינו ראוי למאכל אדם); וכך כתב גם ה"משנה ברורה" (שם, ס"ק כב) על פי ה"מגן אברהם" (שם, ס"ק ז). לדבריהם, מקרה זה אינו גרוע מפת שעפשה קודם הפסח (שהרי מדובר בתערובת חמץ ולא בחמץ ממש) שמותר לקיימה וליהנות ממנה והוא הדין כאן. גם ה"חזון איש" (סימן קטז, אות ח) והרב פיינשטיין (שו"ת אגרות משה, אורח חיים, חלק ג, סימן סב) כתבו שיש להקל בעניין זה. אולם מדברי "ערוך השולחן" (שם, סעיף יט) משתמע שלדעתו הדבר אסור בהנאה שכן הוא השווה אותו לאיסור אכילה.

רוב הפוסקים סבורים אפוא כי חמץ שמותר לקיימו מותר גם בהנאה וממילא מותר להאכילו לבעלי החיים; וכך פסק למעשה הרב בן ציון אבא שאול (שו"ת אור לציון, חלק ג, סימן ח). יש להדגיש כי למזון לבעלי חיים ישנו ריח שמעט דוחה בני אדם, ועובדה זו מגדירה אותו באופן ודאי למדי כדבר שאינו נאכל לרוב בני אדם; ועל כך יש להוסיף כי ודאי שמזון זה אינו מיועד לבני אדם (כפי שמצוין מפורשות על גבי האריזה: "לא למאכל אדם").

דברינו עד כאן אמורים לפי ההנחה כי מדובר בחמץ גמור, אולם פעמים רבות המזון האמור מכיל חמץ נוקשה, כלומר דגן שעבר תהליך חימוץ חלקי ומעולם לא היה ראוי למאכל אדם. דינו של חמץ נוקשה קל יותר וכאשר הוא מצוי בתערובת, רבים הם המתירים לאוכלו ממש וכל שכן שאין להחמיר ולאסור ליהנות ממנו (משנה ברורה, סימן תמב, ס"ק יט; ערוך השולחן, שם, סעיף יא). לחילופין, פעמים שמשתמשים במזון זה בקמח חלוט ברותחין שדינו כספק חמץ המותר בהנאה (שולחן ערוך, אורח חיים, סימן תנד, סעיף ג; משנה ברורה, שם, ס"ק יג).

יש להעיר כי בשו"ת שואל ומשיב (חלק א, סימן קמא) כתב שאין להקל בחמץ שאינו ראוי לאכילת אדם אם מעיקרא לא עמד לאכילה אלא לשימוש אחר (וכגון בנידון דידן שנועד לצורך בעלי חיים); ובאופן דומה כתב מהר"ם שיק (שו"ת, אורח חיים, סימן רמב) כי יש להחמיר בטבק העשוי להרחה. אולם, מדברי הפוסקים שהבאנו לעיל נראה כי הם לא חששו לדעה זו, שהרי לפיה גם כל מוצרי הניקיון לפסח יהיו אסורים אם הם מכילים תערובת חמץ שאינו ראוי לאכילת אדם - דבר שאינו מקובל על רוב ככל הפוסקים (מן הדין).

הכרעת הדין

ביחס למזון בעלי חיים בפסח ניתן לצרף כמה שיקולים להקל ובתנאי שהחמץ המעורב הוא מיעוט בתערובת (פחות מחמישים ואחד אחוזים) ואינו רוב. ניתן להבחין בכך על פי ציון האחוזים המופיע על גבי האריזה (ליד הדגנים) או לפי סדר קדימות הרכיבים.

- א. רוב מזון בעלי החיים מיוצר לפני פסח באופן שאינו מאפשר להפריד את מרכיביו, כך שגם אם מעורב בו חמץ הוא אינו יכול להחמיץ עיסות אחרות; וכיוון שהוא אינו ראוי למאכל כל אדם - וודאי אינו עומד לכך - הרי שמותר לקיימו ואף ליהנות ממנו.
- ב. מלבד זאת, כיוון שמלכתחילה נוצר מזון זה כחמץ שאינו ראוי למאכל אדם - דינו כחמץ נוקשה שאיסורו קל יותר וממילא איסור ההנאה ממנו קל יותר.
- ג. החלפת מזון בעלי חיים, בייחוד כלבים, עלולה לגרום להם למחלות מעיים ולצער רב. כמו כן יש בדבר הוצאה כספית גדולה ולרבים מבעלי החיים אין כל תחליפים למזון הרגיל (או שתחליפים אלה אינם מצויים כלל).
- ד. לגבי מזון פרות, כבשים, תרנגולים, סוסים וכד', יש מקום להקל; אולם כיוון שבדרך כלל ניתן להפריד את החמץ משאר מרכיבי המזון, יש לחוש לשיטות שלפיהן אסור להשהותו או ליהנות ממנו.